

Світлана Шліпченко,

к.ф.н., директорка наукових програм
Центру Урбаністичних Студій НаУКМА
Email: svitlana.shlipchenko@gmail.com

ДЕСОМ JOB: КІЛЬКА ЗАГАЛЬНИХ МІРКУВАНЬ ЩОДО СПЕЦИФІКИ ПРОЦЕСІВ ДЕКОМУНІЗАЦІЇ У ПРОСТОРАХ МІСТА

Події Майдану 2013-2014 рр. та подальші політичні зміни в країні надали нового, радикального імпульсу процесам декомунізації. Верховна Рада ухвалила низку декомунізаційних законів, що, зокрема, стосувалися й змін у топоніміці, демонтажу пам'ятників, монументів та меморіалів тоталітарної доби та її символіки. Відтак, «символи» і «знаки» комуністичної доби мали бути прибрані з відкритих публічних просторів міст, містечок і сіл (площ, вулиць, парків тощо), рівно як і з просторів публічного доступу (муниципальних та урядових будівель, музеїв, театрів, закладів освіти, вокзалів, станцій метро тощо). Ці закони залишали певні лакуни (скажімо, застосування комуністичної/радянської символіки у масовій споживацькій культурі), не завжди чітко формулювали та специфікували способи й засоби імплементації, а також і сфери компетенцій відповідальних осіб. Це вилилось у хаотичне потрактування і застосування цих законів, породило численні конфлікти й непорозуміння, відкрило шлях до постійних конфронтацій, коли болючі питання з «минулого» використовувались для формування політичних оцінок. Але поряд із тим, ці процеси спонукали до перегляду та ре-концептуалізації способів залучення «минулого» для репрезентації пам'яті у просторах міста. Говоримо й про здебільшого спонтанне, іноді навіть хаотичне, застосування певних положень «декомунізаційного законодавства», що викликало хвилю публічного невдоволення та дискусій з боку широкої публіки, експертів та представників/представниць локальної влади.

Ключові слова: декомунізація, деконструкція, пам'ять в урбаністичному просторі, пам'ятник, пам'ятка, спадок, символічний ландшафт

Пам'ятники не менш важливі для існування міста, ніж каналізаційні системи; заповнені простори так само важливі, як і простори порожні. Міста – це місця, де люди формують каміння, а каміння – формує людей, де крик інколи має таке ж саме значення, як і тиша, а спогади та історії – як ілюзії чи проекти.

Жозеп Субірос¹

Коли я думала над назвою цієї статті, яку врешті назвала «DeCom Job», мені пригадався давній есей американського архітектора Майкла Соркіна «Decon Job» (Sorkin, 1991), перекласти можна і як «Робота з Деконструкції», і як «Деконструювання».

¹ Субірос, Ж. (2013). Культурні стратегії та оновлення міста: досвід Барселони, *In: Місто й оновлення*, Київ: Фондація Генріха Бьолля, 14.

² 23 червня – 30 серпня 1988 в Нью Йоркському музеї МоМА відбулася без перебільшення визначна подія – велика виставка Архітектура Деконструктивізму / *Deconstructivist Architecture* (куратори – Марк Віглі та Філіп Джонсон), якою відкривалася та аналізувалася на той час нова тенденція в архітектурі, вже втілена у цілій серії проектів – переважно «дискурсивних», тобто незбудованих – сімох європейських та американських архітекторів. Це були роботи людей, яких сьогодні ми знаємо як «зіркових архітекторів»: Френка Гері, Деніела Лібскінда, Рема Коолхааса, Пітера Ейзенмена, Захи Хадід, Бернарда Тшумі та Вольфа Прікса і Генріха Свічинського (віденська група Соор *Himmelb(l)au*). Всіх їх єднала нова архітектурна ідеологія – підважування основ і засад «традиційної архітектури» та спільна архітектурна мова – застосування для висловлення своїх ідей динамічних абстрактних форм, наче «позичених» в російського конструктивізму 1920-х. За що Чарльз Дженкс називав їх «новими модерністами.» (Jencks, 1990) А вже за 25 років по тому (2015), у тому ж МоМА, на відзначення ювілею цієї вікопомної події, куратор Баррі Бергдолл провів публічну дискусію з Ейзенменом, Тшумі та Віглі – Деконструктивізм: *Ретроспективний погляд та актуальність*.

³ Bataille, G. (1997). *Architecture* (1929). In: LEACH, N., ed.. *Rethinking Architecture*. L&NY: Routledge, 21.

Пригадався, мабуть, не випадково. Там йшлося про велике шоу – виставку архітекторів-деконструктивістів у МоМА/ Museum of Modern Art/ (1988, Нью-Йорк)² та, власне, про ідею «деконструкції» у її стосунку до архітектури. Однак гадаю, алюзія до деконструкції та архітектури вимагає дуже стислого прояснення. Архітектура деконструкції є не просто застосуванням та наділенням новими значеннями «чистих» форм архітектури модерністів раннього 20 ст. Це, в певному сенсі, – потрясіння основ, підкріплених, зокрема й теоретичними пошуками Жака Дерріди, процес переосмислення архітектури як дисципліни, що діє/працює у певних рамках, зі своїми традиційними категоріями, каноном та вкоріненими істинами: форма і функція, призначення-телос, границі та обмеження репрезентативних систем, що утворюють та наділяють значеннями простір, тощо. Іншими словами, деконструкція – це своєрідна архітектурна метафора, а своєрідність її у тому, що вона є не руйнацією, а операцією (нескінченною) розбирання будинку / ансамблю / проекту / «цілісного утворення» на складові з метою подивитись і проаналізувати, що собою являють та як установлюються умови існування «традиційної архітектури». Тобто, це дослідницька стратегія, такий собі епістемологічний перформенс – дослідження власне процесу і операцій (с)творення. І виглядає, що тут можна провести цілий ряд паралелей із тим, що ми називаємо «декомунізацією». Передовсім, «декомунізація», поруч із цілком реальним очищенням від спадку тоталітарного минулого, передбаченим відповідними законами, так само мала б стати процесом (а не одноразовою операцією) підважування канонів та вкорінених «істин» – процесом (якщо хочете – постійного) переписування історії, деконструкції міфів і наративів та переосмислення цінностей і способів їх формулювання, нав'язування та розповсюдження, у якому присутні академічний, «популярний» (не тільки на рівні роботи з «громадською думкою»), але й на рівні структур повсякдення) та «матеріальний» виміри.

Про урбаністичні «механізми» та «інструменти»

Архітектура є вираженням самої сутності кожного суспільства.... [Проте] лише ідеальна сутність суспільства, саме та його серцевина, що володіє правом видавати накази та заборони, знаходить своє вираження в архітектурних композиціях в строгому сенсі слова.... Відтак, величні монументи здіймаються подібно до греблі, що перекриває шлях до будь-якої плутанини у логіці володарювання і влади: Церква і Держава у формі соборів та палаців промовляють до тисяч і тисяч, або змушують їх мовчати. Загальновідомо, що монументи спонукають до правильної соціальної поведінки в суспільствах та часом навіть навівають справжній жах. Штурм Бастилії є символічним в такому розкладі: важко пояснити цей масовий жест інакше, ніж людською злістю та ворожістю щодо монументів, які все ж є нашими справжніми володарями.

Жорж Батай

Так свого часу описував владу архітектури над людьми Жорж Батай.³ Із притаманною йому категоричністю він визначав архі-

тектуру як «колективне єго» та називав її в'язничним наглядцем суспільства.

Архітектура (як «мистецтво» структури, «мистецтво» спорудження будинків) та урбанізм (як «мистецтво» спорудження міст) і обидва – як «мистецтво» створення просторів є, у певному сенсі, всеприсутніми. Характерна властивість архітектури та урбанізму репрезентувати невидиму реальність, що стоїть за об'єктом репрезентації і стає видимою й зрозумілою лише в акті репрезентації, та ще й відкриває семантичний вимір саме через свою фізичну присутність, робить їх потужним знаряддям генерування запрограмованих ефектів, ефектів «упізнання» та ідентифікації. Це також сприяє тому, що обидва стають дієвими у справі стандартизації індивідуумів, як свого часу сформулював це Мішель Фуко, а також пояснює їхню тоталізуючу природу – вони прагнуть включити індивідуумів у певну соціальну й культурну цілісність/тотальність. Тобто простір має властивість формувати й інформувати, перетворюючи окремого індивіда на «суб'єкта колективно засвоєної історії».⁴ Хоча вже від кінця 19 ст. технології крок за кроком відбирають у простору цю його традиційну роль.

Критика й теорія урбанізму дуже часто демаркують і пробують позначати на картах простору саме репресивні соціальні стосунки, приховані в «традиційному просторовому знанні», однак і альтернативний соціальний ландшафт (подібно до фізичного просторового ландшафту) ніколи не є «даним». Тут теж є свої приховані події, такі, що неможливо звести до феноменологічної реальності, бо вони не набирають форми, котру ми могли б так просто визначити, це і є те «невидиме місто», що існує поруч із «фізичним», яке розширює, перетворює чи підважує «географію буквального», про яке пише Мішель де Серто.⁵ Сьогодні для критиків і теоретиків урбанізму місто означає і позначає набагато більше, аніж просто «збудоване/штучне доквілля». Тож, говорити про нього можемо не тільки мовою містобудівних стратегій, але і як про мережу нами ж наділених смислами просторових практик.

Водночас, поглянувши на історію урбанізму, мусимо визнати, що урбаністичний простір завжди був і є місцем репрезентації, і репрезентації пам'яті зокрема. Урбаністична пам'ять в традиційних «театрах пам'яті»⁶ конструювала образ міста, а це дозволяло городянину (традиційно маскулінна конструкція) окреслити своє минуле і теперішнє та позиціонувати його в конкретній політичній, соціальній чи культурній реальності (cf. *Дім як місто, Місто як дім* – за Альберті). В цьому світлі урбанізм постає практикою узагальнення територіальних, етнічних, ідеологічних, культурних чи соціальних моментів. Урбаністичний простір як простір репрезентації має на меті «пробудити» образи гармонічного суспільства в індивідуальній та колективній пам'яті/уяві своїх мешканців. Тому урбаністичний простір, у певному сенсі, є систематизованим простором пам'яті, що генерує колективну уявність, а власне урбанізм постає як «систематизатор» такої пам'яті у місті. В принципі, мета упорядкування урбаністичного простору – це створення умов саме для того, щоб попередньо невизначений хтось/будь-хто/ став кимось/членом спільноти/, адже урбаністичний простір,

⁴ Berlant, L. (1991). *The Anatomy of National Fantasy: Hawthorne, Utopia and Everyday Life*. Chicago: Chicago UP, 20

⁵ De Certeau, M. (1988). *The Practice of Everyday Life*. 2nd ed. Berkeley, LA, London: U of California P. 91-111, 115-131

⁶ Yates, F. (1966). *The Art of Memory*. London: Routledge & Kegan Paul.

простір міста – і за часів античності, і за Середньовіччя, і у часи Ренесансу, і далі – і був тим, що дозволяло мешканцеві/городянину/громадянину приміряти-спроєктувати-окреслити своє «я» на ментальній карті цього міста. Достатньо чітко цю мету сформулював ще Леон-Баттіста Альберті (певна річ, перебуваючи під значним впливом Вітрувіуса, який, своєю чергою, «запозичив» її у греків), і виглядає вона так:

«Саме у місті молодь має змогу навчитися бути громадянами...; саме тут вона набуває необхідних знань та бачить численні зразки того, як навчатися уникати зла; саме тут постає можливість ближче ознайомитися з тим, яка велична честь, як чудово мати хорошу репутацію, і яка божественна річ – слава.... Тут молодь ... спонукає себе до звитяги і береться за важкі справи, гідні безсмертя. Мабуть, усіх цих прекрасних речей і не знайдеш ані у віллі, ані у лісі, ані на полі.»⁷

Іншими словами, місто постає як середовище, де, саме завдяки архітектурній інсценізації, приватні спогади перетинаються з публічними/колективними, унаочнюючи і постійно відтворюючи **конвенційний образ** міста, нації, країни, забезпечуючи *passage de la mémoire à l'histoire*.⁸ Тобто урбанізм значною мірою забезпечує функціонування механізмів «уявлювання», виведених Бенедиктом Андерсоном для уявлених спільнот, не кажучи вже про «політичне омузеювання» – специфічної форми уявності як музееврення, що є глибоко політичною за своєю природою діяльністю.⁹ Обов'язковою рисою буде і здатність виробляти чи «надавати місце» технікам запам'ятовування. Ці добре відомі, інституційно оформлені техніки запам'ятовування або ж інструментарій – музеї, архіви, цвинтарі та колекції, святкування, річниці, церемонії, пакти і договори, і врешті пам'ятники і пам'ятники та меморіали загиблим на війні воякам зокрема, пантеони, вчені товариства й асоціації тощо – або, як називає їх П. Нора, «ритуали суспільства без ритуалів» чи «святині десакралізованого суспільства», що стають місцями пам'яті.¹⁰ А ще – це «нововинайдені традиції»¹¹, які так само мають місце у просторах наших міст, формуючи й направляючи «пам'ять» та «уявність» спільноти. Такі, приміром, як військовий парад на День Незалежності на Хрещатику, святкування Дня Прапора чи Дня захисника України біля Софії Київської чи нова міська традиція святкування Різдва на Софійському та Михайлівському майданах.

Водночас, місто та пам'ятки минулого (які до того ж мають приваблювати туристів чи відвідувачів) маніфестують політичні, соціальні та ціннісні конфігурації, які, у свою чергу, демонструють **що саме** місцеві мешканці прагнуть зберегти, увічнити, репрезентувати для потенційних «глядачів». Подібну практику, що бере коріння від часів Ренесансу, ми бачимо й сьогодні у численних туристичних картах і путівниках. Відтак, не лише як політизовані акценти міського ландшафту, але й як знаки колективної пам'яті, пам'ятники та публічні простори сприяють усталенню мнемонічної топографії, конструюючи пантеон історично важливих фігур та подій. Як такі *lieux de mémoire* пам'ятники уособлюють та репрезентують метафори національного життя і образи з наці-

⁷ Альберті, Л.-Б. (1937). Трактат о семье. В *Десять книг о зодчестве*. Москва: Изд-во Всесоюзной академии архитектуры, 120

⁸ Nora, P. (ed.) (1984). *Les Lieux de la Mémoire*. Paris: Gallimard

⁹ Андерсон, Б. (2001). *Уявлені спільноти*, 226

¹⁰ Nora, P. (ed.) (1984). *Les Lieux de la Mémoire*. Paris: Gallimard, xxiv-xxv

¹¹ Hobsbawm, E. & Ranger, T., eds. (1983). *The Invention of Tradition*. Cambridge: CUP, 1-15

¹² Gross, K. (1992). *The Dream of the Moving Statue. Ithaca: Cornell UP*, 175

ональної уявності. Концепція або культурна ідея пам'ятника буде осердям такої культурної/теоретичної/ідеологічної конструкції: нагадувати, зберігати пам'ять про подію чи особу та передавати її у спадок наступним генераціям. У такій перспективі пам'ятники постають як формалізовані уроки громади чи як групи «ідеальних громадян з каменю»¹² – ті ж Роденівські Громадяни Кале.

Сьогодні важливі питання, що постають перед культурною пам'яттю, стосуються можливо навіть не так того, як архітектура та урбаністичний простір задіяні у техниках і практиках запам'ятовування чи «відтворення», або ж підтримки та вибудови нашої ідентичності (де традиційними формами присутності пам'яті в урбаністичному просторі є пам'ятник – меморіал – музей і більш загальна форма – історичний спадок), але й стосунків пам'яті – забуття – стирання, і особливо коли йдеться про переформатування чи розбудову нових відкритих публічних просторів міста. Очевидна річ – творення нового, будування у місті, тим більше творення не з «чистої сторінки», є частиною життя/ історії міста. Його завжди супроводжує руйнування, знищення або стирання. Йдеться як про «необхідні жертви», так і про війни, природні й історичні катаклізми, ідеологічні чистки тощо. І якщо постає проблема збереження, відтворення чи переосмислення такої пам'яті, то виникають і питання щодо нашого теперішнього розуміння і ставлення до руйнації, знищення як такого, питання щодо того чи варто, чи можливо знищити наслідки такого руйнування-знищення, чи не виглядатиме це просто продовженням і повторенням того, що вже колись відбувалося. Питання ці не випадкові, вони постають не лише у Києві, Одесі чи Сєверодонецьку, а й у Берліні, Будапешті, Ризі чи Таллінні... Говоримо не лише про «іконоборське» ставлення до пам'ятників попередніх епох (явище природне, поширене і, мабуть, незнищенне), але ж і про масштабні практики відновлення та створення реплік того, що колись могло існувати (Богородиця Пирогоща, Батурина, Золоті Ворота тощо), які в буквальному сенсі становлять загрозу нашому історичному спадку.¹³ Втім, однозначно оцінювати все, що відтворюється – відбудовується – «реставрується» тощо, очевидно не варто. Візьмімо хоча б новозбудований Михайлівський собор у Києві. Відбудованим його називати не можна, так само, як і наділити його сьогодні статусом пам'ятки історії чи архітектури, як це свого часу зробили з Гостиним двором. З одного боку, собор постає як не-зовсім-долуга репліка свого попередника і як неприхований вияв політичного символізму. Водночас, ми могли б – і мусили б – говорити про його роль для формування цивільності та цивільної ідентичності (відчуття приналежності до спільноти міста (і країни)) в часи Майдану 2013-2014 рр. та згодом, коли Михайлівський та Софійський майдани стали головними міськими локаціями святкування Різдва (хоч тут випирає потужний комерційний чинник). Ну і звісно ж, роль собору у формуванні урбаністичної ситуації. Це передовсім створення значеннєвої вісі Софія – Михайлівський (вісі, що існувала історично), плюс пішохідний маршрут, який стає маршрутом пам'яті¹⁴ – споруда дістає легітимізацію саме через свою (нову) присутність на ментальній карті мешканців міста і відвідувачів; також маємо

¹³ Знищуються й справді автентичні фрагменти, використовуються сучасні матеріали, часто не проводиться й ґрунтовних досліджень. До цього можна додати ще й елемент «ідеологічної доцільності» (чудовий приклад – історія з «відбудовою» Десятинної церкви).

¹⁴ Тут відразу спадає на гадку попередня спроба – Іван Линниченко та його «історическій путь» (Линниченко, 1912)

відзначити важливість цієї архітектурної споруди для створення ілюзії Київського Граду, а відтак, створення ідентичності ми-княни, ми-українці, не забути про місто-як-путівник-для-туристів та незаперечний комерційний аспект.

Отже, як каже Керк Севедж: «... писати історію меморіального ландшафту означає повсякчас підважувати її, дивитись, як вона, виринаючи з оповитого імлюю поняття «ідентичності», набирає враз чіткіших і чіткіших контурів під світлом людських справ».¹⁵

Про борців, творців та продавців «ностальгії»

Андрій, мій російський колега, курил дешеві цигарки, які хтось йому привіз з дому. Яскраво-червона пачка, прикрашена зображенням Леніна в графічному стилі пізніх 1960-х. Марка цигарок – Прима, бренд – Ностальгія, сморід від них просто жахливий. Що далі? Ленін-Lights і Троцький-100мм?

Майкл Соркін¹⁶

Більш-менш осмислена політика пам'яті в Україні тільки-но починає артикулюватись, обговорюватись і набирати видимих контурів. Чудовою ілюстрацією до стану речей у цій сфері може послужити не така вже давня одночасна присутність на вул. Липській у Києві двох начебто діаметрально протилежних за своїм значенням історичних фігур та, відповідно, кардинально відмінних міфів, що репрезентують такі ж непримиренні системи цінностей: з одного боку алеї стояв пам'ятник одіозному комуністичному діячеві Дмитрові Мануїльському (знесеному активістами у лютому 2014 р.), а *vis-à-vis* у 2011 р. спорудили помпезний бронзовий монумент гетьману Пилипові Орлику.

Вже після подій Майдану 2013-2014 рр., питання переосмислення та переозначування символічних ландшафтів міст, містечок і сіл нашої країни постало з особливою гостротою. Ця нова, активна, фаза процесу декомунізації в Україні розпочалася стихійно. Законами «Про декомунізацію України», ухваленими Верховною Радою навесні 2015 р., намагались взяти під контроль й упорядкувати ці стихійні процеси та спорадичні дії активістів, громад і локальних чиновників.¹⁷ Банальне зауваження – декомунізація не обмежується і не завершується знесенням або демонтажем пам'ятників чи знаків комуністичного режиму та перейменуванням вулиць і населених пунктів. Тобто вочевидь недостатньо просто скинути есну кількість монументів умовних Ленінів, або ж замінити їх на фігури представників /представниць з національного пантеону, щоб позбутися тягаря минулого, яке «вгризається» (за словами Анрі Бергсона) у теперішнє. Подібно до пацієнта на сеансі у психоаналітика, суспільство має пройти нелегкий і тривалий шлях – «пропрацювати вглиб» (від Фройдогового *Durcharbeiten*) та артикулювати проблему, щоб мати шанс на «одужання». Сенс цього всього/процедури навіть не так в артикуляції «проблеми» як такої, як саме в процесі самоаналізу. У сьогоднішніх процесах переосмислення та переоцінки свого ставлення до «минулого» видно дві тенденції. З одного боку, маємо використання історії як дискурсу для віднайдення ідентичності¹⁸, і паралельно – пошуки «основоположної/прототипної сцени» за тим же Фройдом – як мо-

¹⁵ Savage, K. (2009). *Monument Wars: Washington, D. C., the National Mall, and the transformation of the memorial landscape*. U of California P., 10

¹⁶ Sorkin, M. (2013). *All Over the Map: Writing on Buildings and Cities*. London & NY: Verso, 4

¹⁷ Одним з кричущих (в буквальному сенсі) став «кейс» мозаїк. Активісти (і фахова спільнота, і небайдужі громадяни) привернули увагу до знищення цих творів монументального українського мистецтва радянської доби (які дуже часто були виконані провідними митцями). Див. зокрема - <http://www.radiosvoboda.org/content/article/27520630.html> про проект Де Не Де.

¹⁸ Appadurai, A. (1997). *Modernity at Large*. U of Minnesota P.

делі осмислення культурних репрезентацій минулого, як моменту неартикульованого шокуючого досвіду травми в минулому.

Проте, виявляється, що копірвання в минулому – процес болючий і непередбачуваний. Та й саме минуле – «територія чужинська».¹⁹

Вочевидь саме тому переосмислення символічних «ландшафтів комунізму»²⁰ потягнуло за собою ще й ідею про деколонізацію (частково – у вигляді дерусифікації): тобто йдеться вже про переосмислення символічних ландшафтів імперського минулого. Тут, правда, постає невеличкий нюанс і є над чим замислитися. В Україні присутнє минуле принаймні двох імперій – Романових (Російська) та Габсбургів (Австро-Угорська). Одне/перше ми, і небезпідставно, вважаємо «поганим», асоціюючи його із насильницьким підпорядкуванням, колонізацією – тобто таким, що стояло на заваді розвитку української ідентичності (не лише в сенсі «етнічності», але у сенсі розбудови модерної «національної держави»)²¹. Друге ж сьогодні постає основою локальних ностальгічних міфів про «золотий вік» та активно експлуатується і комерціалізується, зокрема й туристичною галуззю. Часто розуміючи, що наші репрезентації минулого є саме репрезентаціями – тобто залежними від сьогоднішніх контекстів та «темпоралізації» відображеннями, ми, тим не менше, наділяємо їх флером автентичності.

Тож, чи була Російська імперія «hard-варіантом», а Габсбурги винятково «soft» потребує серйозного аналізу з боку дослідників. Правда, треба ще й постаратись зробити так, щоб цей аналіз був максимальною мірою академічним, а не політично-ангажованим, хоч і зрозуміло, що не існує «стерильних» умов для відокремлення поточної політики від наукових досліджень.

Творці та продавці ностальгії не оминули своєю увагою й період СРСР. Тут варто зацентувати не тільки на ідеологічній стороні та цинізмові, з яким апелювали до «славних часів великої над-держави», змушуючи старших людей пригадувати та ідеалізувати свої молоді літа, а й численні комерційні стратегії масової культури («свідомі» – з ідеологічною підкладкою, чи то «несвідомі» – прямолінійний маркетинговий розрахунок), спрямовані вже на охоплення молодших генерацій – від «Пісень про головне», ТБ серіалів і до мережевих «Катюш», з усією їхньою нехитрою, пригрозеною ще, здається, совєцькою пилюкою атрибутикою, та марок масла і ковбаси чи магнітів на холодильник. І це, вочевидь, так само потребує дослідницької уваги. Хоч, треба визнати, що це певною мірою вкладається у світову тенденцію комерціалізації туги за минулим – «ностальгії за запакованою ностальгією»/ *nostalgia for packaged nostalgia* (як влучно охрестив це явище Майкл Соркін²²), тобто виглядає як локальне «проживання» світового тренду, але з відповідним ідеологічним наповненням.

Люди/супільства з давніх давен «одомашнювали» територію свого мешкання – себто позначали її символічними маркерами, які відображали цінності спільноти і для «своїх» (членів спільноти), і для «чужинців». А з інших засобів відображення/репрезентації саме пам'ятники, як потужні маркери та символічні означники території, посідають чільне місце на ментальній карті мешканців. І

¹⁹ Lowenthal, D. (1985). *The Past is a Foreign Country*. Cambridge: CUP

²⁰ Тут я і опосередковано, і прямо звертаюсь до нещодавно виданої книжки Оуена Гезерлі *Ландшафти комунізму* (Hatherley, 2016).

²¹ Втім, треба зазначити, що переоцінка «імперського минулого», і особливо – того, що стосується його впливу та «вписаності» у простори та локальний наратив Києва, справа зовсім непроста. Їй варто приділити окрему увагу.

²² Sorkin, M. (2013). *All Over the Map: Writing on Buildings and Cities*. London & NY: Verso, 4-5

тому для них архітектура приборігає свої найсильніші аргументи. Пам'ятники, апелюючи до символічного виміру (традиційно – об'єднуючого, пор. Гегель про Вавилонську Вежу), працюють і через візуальне сприйняття (уявність спільноти, матриця певних, наділених певними значеннями образів), і через просторові практики, пов'язані з ними: церемонії вшанування пам'яті, «меморіальне паломництво»²³, у такий спосіб формуючи структури приналежності для членів спільноти. Відтак, постаючи ще й потужними символічними маркерами «політичного ландшафту», пам'ятники першими стають жертвами політичного іконоборства: Саддам Гуссейн, повалений у березні 2003 р., нескінченні Леніни, сам Ленін з його планом монументальної пропаганди, в тому ж ключі до питання підійшла й Комісія УНР у 1918, а продовживши цей ряд у глибину віків, цілком можна пригадати ще й знищення паганських «ідолів» у часи хрещення Русі. Хоча одним із найяскравіших «символічних жестів» був штурм Бастилії як уособлення старого невисного режиму/ *Ancienne regime*.

Однак, цінності спільноти були вписані не лише у «фізичні» ландшафти міст, містечок і сіл, а лягали в основу загального масиву культурної пам'яті²⁴, котрий формулюється «згори» фахівцями як частина сприйнятого і схваленого суспільством мастер-нарративу. Саме для цього створюються і працюють інституалізовані структури «розповсюдження» та приналежності: освіта, академія, медіа, культурна політика, політики пам'яті, а також і політики простору.

Важливо не забувати – те, що ми називаємо «образом міста» (містечка, навіть, села) – тобто заселеної, забудованої, а відтак, і одомашненої території нашого мешкання, є вираженням, відбитком та конституюючим фактором локальної ідентичності. Взагалі, еластичність поняття, що ми його звикли називати ідентичністю (приналежністю до певної групи, спільноти, міста чи країни), має здатність всотувати й пристосовувати усе, що нас оточує, а також і «присутність» чи «відсутність» чогось, сталість чи зміни.

Культурний простір спільноти (і тут «матеріальні» відкриті публічні простори міст, що є «театром, сценою соціального життя» (за Льюїсом Мамфордом) лише підсилюють драматичний ефект) постійно переживає або «тихі» дискретні трансформації, або потрясіння основ – радикальні інтервенції та зміни. Усі ці процеси мали б спонукати нас аналізувати те, ким і як, у який спосіб дискурс ідентичності конструюється, де-конструюється, використовується чи застосовується, уявляється, політизується, комунікується, проектується, нав'язується чи комерціалізується.

Водночас акцент на цінностях та культурній пам'яті спільноти ставить нас перед необхідністю переосмислити та переоцінити своє ставлення до минулого. І, зокрема, до того «дуже химерного й специфічного суспільства – того, чия поява, статус та колапс у певних своїх аспектах досі залишаються незрозумілими та непроясненими».²⁵

²³ Коннертон, П. (2004).

Як суспільства пам'ятають.
Київ: Ніка-Центр; Connerton, P. (2009). *How Modernity Forgets*.
Cambridge: CUP.

²⁴ Assmann, J. (2011). *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*.
Cambridge: CUP.

²⁵ Hatherley, O. (2016). *Landscapes of Communism*.
2nd ed. Penguin Books, 9

²⁶ Доступно на: <http://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=427&page=2> – Retrieved October 5, 2016.

²⁷ Чотири проекти декомунізаційних законів були схвалені (для подання у ВР України) на засіданні Кабінету Міністрів України 31 березня 2015 року:

- «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» (закон № 314-VIII)
- «Про увічнення перемоги над нацизмом в Другій світовій війні 1939–1945» (закон № 315-VIII)
- «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» (закон № 316-VIII)
- «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки» (закон № 317-VIII)

²⁸ Riegl, A. (2000). *Der moderne Denkmalkultus, sein Wesen, seine Entstehung* (Vienna, 1903) / *The Modern Cult of Monuments: Its Character and its Origin*. In: *Oppositions Books*. The MIT Press, 621-650

²⁹ Доступно на <https://kievcity.gov.ua/news/28743.html>. Retrieved October 14, 2016.

Про «боротьбу з пам'ятниками» та «боротьбу з пам'ятками»

Це що горить: архів, музей?
- А підкладіть-но хмизу!..

Павло Тичина, Псалом Залізу III²⁶

Навесні 2015 р., було прийнято низку законів щодо декомунізації,²⁷ які мають певні терміни виконання. Загалом там визначено, «що» і «як» підлягає декомунізації. Тобто визначено сфери компетенції відповідальних за виконання закону осіб та «об'єкти» докладання їхніх зусиль, а також у загальних рисах окреслено «декомунізаційний алгоритм».

Але питання залишаються. Вони стосуються не лише таких речей, як, приміром, музейні колекції чи експозиції – коли працівники/працівниці мають не знищувати експонати і фонди, а розробити нову концепцію експозиції та, відповідно – інтерпретації символів, подій, історій (у множині) тощо. Ці питання стосуються й дещо складніших ситуацій: коли йдеться про об'єкти, які належать до історичного та культурного спадку – тобто такі, що вже мають (і мали) статус пам'яток історії/культури (були внесені до відповідних реєстрів), та об'єкти, які мають потенціал отримати такий статус за рекомендаціями фахівців та експертів, проте ще не внесені до реєстрів (так звані «нововиявлені пам'ятки»).

В українській мові є два слова-терміни: пам'ятник і пам'ятка. І ніхто не заперечуватиме, що обидва вони тісно пов'язані з пам'яттю. А відтак, і з тим, як «культура пам'ятає» – тобто способами відтворення /зображення/ репрезентації та підтримки культурної пам'яті, які у даний момент працюють, застосовуються і є дієвими.

Якщо пам'ятник – це об'єкт, що створюється для увіковічення пам'яті про людину чи подію для спільноти і її наступних генерацій (пряма функція пам'яті-запам'ятовування), то пам'ятка – це об'єкт, якому надається цей статус і який ми цінуємо не за «пряме» збереження пам'яті (про подію чи особу), а так би мовити – опосередковано – за інші якості: належність до певної доби, мистецькі якості тощо. На початку 20 ст. Алоїз Рігль, представник Віденської школи історії мистецтва, чи не перший концептуалізував поняття «просто пам'ятника» (інтенційного) та «історичного пам'ятника» (не-інтенційного) – пам'ятки, ще й визначив три типи цінності пам'ятників: меморіальний, історичний та віковий.²⁸ Звісно, що у вирі революційних подій (змін, що потрясають основи) мало кому спаде на думку особливо перейматися міркуваннями «вікової цінності» /age value за Ріглем.

І тут треба сказати, що деякі об'єкти з тих, що за законом мають підлягати «декомунізації», цілком могли б бути віднесені до «пам'яток» – як свідки доби, як об'єкти історичного чи мистецького спадку («історичний спадок» - то вочевидь тема окремої розмови), чи такі, з якими пов'язані спогади окремих людей або локальних спільнот. Для цього випрацьовуються певні критерії та розробляється процедура. І це не робиться поспіхом. У Києві навіть було утворено Експертну раду з питань декомунізації при Департаменті містобудування та архітектури КМДА, яка працювала над розробкою певних критеріїв та процедур.²⁹

³⁰ Щодо колізій, які супроводжували конфлікт довкола пам'ятника – див., приміром: http://www.bbc.com/ukrainian/society/2016/06/160630_shchors_monument_dk http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2016/06/160629_shchors_monument_sx <http://www.umoloda.kiev.ua/number/0/2006/102636/> <http://www.memory.gov.ua/news/pam-yatnik-shchorsu-v-kievi-mae-buti-demontovani>). Retrieved October 14, 2016.

³¹ Про «демонтаж» чекістів – див., наприклад: <http://tsn.ua/kyiv/bez-serpale-z-molotom-u-merezhi-pokazali-video-iz-nischivnim-demontazhem-pam-yatnika-chekistam-v-kiyevi-661227.html> <http://www.pravda.com.ua/news/2016/08/25/7118655/> Retrieved October 14, 2016.

³² Пам'ятник Чекістам. (n.d.). Retrieved October 14, 2016, from https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D0%BC%27%D1%8F%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%A7%D0%B5%D0%BA%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BC

Я би сказала, що сьогодні ми опинились в ситуації і «війни пам'ятників», і «війни з пам'ятками». Підтвердженням аргументу можуть послужити два нещодавніх київських «кейси» – демонстрації-протистояння під пам'ятником Щорсу³⁰ на бульварі Шевченка та якийсь показово варварський демонтаж пам'ятника чекістам на Либідській площі³¹. У першому випадку йдеться про об'єкт, внесений до реєстру пам'яток, навіть більше – ніхто не заперечує справді високу мистецьку якість кінної статуї напівміфічного персонажу. Але процедуру прописано: перед тим, як демонтувати, його треба зняти з обліку в Реєстрі пам'яток національного значення. І вже тоді акуратно перенести до обіцяного громаді «музею тоталітаризму». Правда, на сьогодні облаштування такого музею на території колишньої ВДНГ виглядає більш, ніж проблематичним. Власне, те саме місце призначення очікувало й «чекістів» авторства «народного художника СРСР» та члена Академії мистецтв України Василя Бородея. Разом з п'єдесталом. Але не так сталося, як гадалось. 28 травня 2016 р. його було вщент зруйновано «невідомим екскаватором, ймовірно – технікою Голосіївської РДА» (як пише про це Вікіпедія)³². І якщо пустка на місці, що звільнилось від гранітних чекістів, начебто ні в кого не викликала бажання одразу «заповнити» її новим ідолом-символом (треба зауважити, що те місце й так не було популярним, здається, ще від 1991 р.), то потенційно вільний п'єдестал від Щорса спровокував роботу фантазії у багатьох. Хоча «відсутність» може бути набагато більш промовистою і риторично сильнішою за «присутність».

Тож бачимо, що багато артефактів та об'єктів минулого втрачається безповоротно. Утримуючи загальний «імпульс декомунізації», важливо розуміти, що зберегти вартісне треба, і це, якщо патетично і «високим штилем», – наш обов'язок перед наступними генераціями. Впадаючи в адміністративний раж, можна знищити і об'єкти, що мають статус пам'яток історії/культури/мистецтва (тобто порушити закон, вчинити злочин), і якісні мистецькі твори українських авторів радянської доби, і просто об'єкти, що несамохіть постали свідками доби/історії і мали б стати матеріалом вивчення й досліджень, а відтак – частиною нашого спільного культурного та історичного спадку. Адже за відсутності цієї важливої, «матеріальної», частини «спадку» ті, хто не має особистого досвіду життя за радянських часів, не будуть здатні критично оцінити той складний період історії.

А саму декомунізацію варто б розглядати як явище, що є значно ширшим і глибшим, аніж просто боротьба з символами. Йдеться про багато речей: про загальну зміну ідеології розбудови й функціонування держави та інституцій (e.g. «нова поліція», люстрація, зміна «мови», активність і відповідальність громад і громадян тощо), про переосмислення старих і виникнення нових символічних ландшафтів міст і, відповідно, – переосмислення дискурсу ідентичності, про те, як ми працюємо з «культурною пам'яттю»... Поряд із цим, процес декомунізації дав поштовх дослідженням історії на мікрорівнях, коли доступ до архівів відкриває кожному можливість дослідження історії власної родини/роду/міста/села/країни.

Власне, з метою дати людям – відповідним чиновникам, діячам культури і працівникам таких закладів, активістам тощо – дієвий інструмент до застосування законів про декомунізацію (щодо об'єктів, які мають значення для культури чи мистецтва, мають чи потенційно можуть набувати статусу культурної/історичної пам'ятки), щоб діяти у правовому полі, озброїти їх відповідним термінологічним апаратом, розписати алгоритм їхніх дій у спірних чи незрозумілих ситуаціях та вказати на проблемні моменти в самих законах (невідповідності, нечіткі формулювання, розмиті межі компетенції тощо), тим самим накресливши шлях до їх вдосконалення – в січні 2016 було утворено громадську робочу групу, до складу якої увійшли представники і представниці державних і дослідницьких інституцій та недержавних організацій.

І на завершення: Про «переосмислення» і «переписування»

Що означає переосмислювати «символічний ландшафт» і як це проявляється в урбаністичному просторі? Мабуть, починати варто з переоцінки й переформулювання цінностей,³³ що ми їх покладемо в основу (а, відтак, і репрезентуємо) у просторах міста – і коли переформатовуємо чи проектуємо нові публічні простори, і коли аналізуємо звичні, традиційні чи нові просторові практики та практики повсякдення, покликані до життя «нововинайденими традиціями». Тут і питання «деколонізації», і ритуали радянської доби і доби незалежності (святкування, церемонії, вшанування пам'яті тощо), і зміна концепції «музею» та «архіву» та й взагалі «збереження» – перегляд підходів до музейних експозицій та фондів, питання обліку, оцінки, збереження того, що має бути збереженим, це й питання урбаністичного спільного – апропріації локальними громадами та нове використання громадських споруд.³⁴ Це і переписування історії, вписаної у простори міста – надання місця (в усіх сенсах) тим, хто був виключеним, маргіналізованим, проголошеним «іншим». Переосмислення означає й переписування загального масиву культурної пам'яті – тобто способів спільноти «уявляти себе» і транслювати цей «образ» для «себе» та для «інших».

Сьогоднішня ситуація «відходу» або «присмерків» ідолів – не лише в суто «декомунізаційному» сенсі (реалізація положень відповідних законів) вимагає зміни, деконструювання (якщо хочете) наших звичних підходів до репрезентації та відтворення пам'яті. Усвідомлення і прийняття того факту, що «символи» вже не працюють (роль символу – моментально передати значення, зазвичай – єдине, усім членам спільноти, до того ж значення, що мало б беззастережно поділитися й наступними поколіннями), а пам'ятник-монумент як такий не є «універсальним» агентом-носієм значення. Давайте запитасмо себе: чи промовлятиме «символ», приміром, Богородиця замість Леніна на Бессарабці, чи протестувальник із шиною – до усіх членів спільноти?

Саме остаточне скинення Леніна на Бессарабці 8 грудня 2013 року започаткувало «ефект доміно» по всій країні (принаймні у тих місцях, де пам'ятники діячам комуністичного режиму ще залишалися). І майже одразу почав працювати традиційний

³³ Зінченко, О. (2016). 10-15 років потрібно суспільству для переоцінки цінностей. Retrieved October 14, 2016, from <http://www.dw.com/uk/%D0%B2%D1%96%D1%81%D1%96%D0%BC-%D1%84%D0%B0%D0%BA%D1%82%D1%96%D0%B2-%D0%BF%D1%80%D0%BE-%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D1%83%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8E-%D0%B2-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96/a-19174856>

³⁴ Спробою такого нового використання, апропріації громадою споруди кінотеатру радянських часів (споруди в манері т.з. пізнього періоду «локального модернізму») була мистецька резиденція Над Богом (у Вінниці), детальніше – див. <http://www.ex.ua/view/103090280>. Retrieved October 26, 2016

³⁵ У цьому зв'язку див., приміром, <https://hmarochos.kiev.ua/2015/09/30/religiyna-gromada-namagalas-zirvatil-ektsiyu-u-departamenti-mistobuduvannya-ta-arhitekturi/> Retrieved October 26, 2016

³⁶ Детальніше – див. <http://izolyatsia.org/ua/project-social-contract>. Retrieved October 26, 2016.

рефлекс – заповнити чимось порожній п'єдестал. Не забарилася й пропозиція від представників релігійної громади встановити там фігуру Богородиці. Аби пригальмувати досить активні, щоб не сказати – агресивні³⁵, спроби замінити один символ на інший, Департамент містобудування та архітектури КМДА у серпні-вересні 2015 р. проводив низку громадських обговорень Пам'ятник vs *Public Space*. Власне, це була пропозиція переосмислити ставлення до монументів-пам'ятників, переосмислити «пустку», що утворилася у просторі, роль символів у публічному просторі міста та й взагалі – ієрархію громадянських/горожанських цінностей, коли саме публічний простір (а не «монумент» чи матеріалізований «символ») є пріоритетом. Ще однією спробою звернутися до цієї ж теми був проект Суспільна угода фонду Ізоляція (червень-серпень 2016 р.). Митці, куратори, критики спробували створити дискусійний простір між мистецькою спільнотою, суспільством та владою для обговорення статусу та функціонування пам'ятних об'єктів у міському середовищі на прикладі того ж пам'ятника Леніну в Києві.³⁶

Тобто питання, перед якими стоїмо зараз, стосуються і того, як ми як спільнота уявляємо собі збереження пам'яті; чи обмежується таке розуміння звертанням до пам'ятника як прямого втілення антропологічної формули збереження пам'яті про подію чи особу для наступних генерацій, місця «примусу до пам'яті» (де нас «змушують» щось пам'ятати) та офіційного меморіального паломництва. Інакше кажучи, чи достатньо поставити пам'ятник-монумент-меморіал, щоб пам'ятати? Чи, може, у такий спосіб спільнота просто «делегує», перекладає свою відповідальність за збереження пам'яті на пам'ятник, тим самим прирікаючи себе на забуття? І що, в такому разі, являє собою «відповідальність»? Які сьогодні є форми збереження пам'яті, у ситуації справді критичній – зникнення та кардинальних змін форм культурної/антропологічної пам'яті? Так, традиція культурної пам'яті змінюється. Сьогодні, в цифрову добу це особливо помітно. Окрім акценту на «подієвості» (практиках вшанування), можуть бути ще й апропріації – як переосмислення пам'ятника /об'єкта в іншому контексті. Звісно, це потребує розроблення ще й механізму запровадження та фінансування таких мистецьких підходів. Але цей спосіб (якщо об'єкт зазнає регулярних мистецьких «апропріацій») є досить дієвим, щоб весь час провокувати питання, стимулювати нашу пам'ять, змушувати нас думати.

REFERENCES

- Alberti, L-B., 1937. Traktat o semije. In: GABRICHEVSKY, A. ed., *Desiat' knig o zodchestve*. Moskva: Izdatel'stvo Vsesojuznoi Akademii Arkhitektury, vol. II.
- Anderson, B., 2001 (1983). *Ujavleni spil'noty*. Kyiv: Krytyka.
- Appadurai, A., 1997. *Modernity at Large*. U of Minnesota P.
- Assmann, J., 2011. *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge: CUP.
- Bataille, G., 1997. Architecture (1929). In: LEACH, N., ed.. *Rethinking Architecture*. L&NY: Routledge, pp. 21.
- Berlant, L., 1991. *The Anatomy of National Fantasy: Hawthorne, Utopia and Everyday Life*. Chicago: Chicago UP.

- Connerton, P., 2009. *How Modernity Forgets*. Cambridge: CUP.
- De Certeau, M., 1988. *The Practice of Everyday Life*. 2nd ed. Berkeley, LA, London: U of California P.
- Gross, K., 1992. *The Dream of the Moving Statue*. Ithaca: Cornell UP.
- Hatherley, O., 2016. *Landscapes of Communism*. 2nd ed. Penguin Books.
- Hobsbawm, E. & Ranger, T., eds., 1983. *The Invention of Tradition*. Cambridge: CUP.
- Jencks, Ch., 1990. *The New Moderns*. London, NY: Academy Ed., Rizzoli.
- Konnerton, P., 2004 (1989). *Jak pamiatajut'suspil'stva*. Kyiv: Nika-Centr.
- Linnichenko, I., 1912. *Istoricheskiy put' i muzei Kieva*. Odessa.
- Lowenthal, D., 1985. *The Past is a Foreign Country*. Cambridge: CUP.
- Nora, P., (ed.) 1984. *Les Lieux de la Mémoire*. Paris: Gallimard.
- Riegl, A., 2000. Der moderne Denkmalkultus, sein Wesen, seine Entstehung (Vienna, 1903) /The Modern Cult of Monuments: Its Character and its Origin. In: *Oppositions Books*. The MIT Press.
- Savage, K., 2009. *Monument Wars: Washington, D. C., the National Mall, and the transformation of the memorial landscape*. U of California P.
- Sorkin, M., 1991. *Exquisite Corpse: Writings on Buildings*. London: Verso.
- Sorkin, M., 2013. *All Over the Map: Writing on Buildings and Cities*. London & NY: Verso.
- Subiros, J., 2013. Kulturni stratehii ta onovlennia mista: dosvid Barcelony. In: Shlipchenko, S., ed. *Misto I Onovlennia*. Kyiv: Boell Foundation-Ukraine, pp. 13-36.
- Yates, F., 1966. *The Art of Memory*. London: Routledge & Kegan Paul.

Svitlana Shlipchenko

DECOM JOB: NOTES ON THE DECOMMUNIZATION OF CITY SPACES

Following Maidan-2014 and subsequent political changes, the processes of de-communization in Ukraine have considerably accelerated and received the new impetus. The Parliament adopted a number of laws and legal acts concerning toponyms, monuments and memorials, communist symbols, etc. that were to be removed from public spaces. The new legislation applied equally to open public spaces of the cities and villages (streets, squares, piazzas, public parks) and to the spaces of public use (municipal and government buildings, museums, underground stations, universities, schools, etc.). Leaving certain lacunas (e.g. using communist symbols in mass consumerist culture) and not clearly specifying the ways and means the laws were to be implemented, the parliamentary acts gave way to numerous conflicts and misunderstandings, when the incessant confrontations with a painful past shape political attitudes. Furthermore, these processes call for re-conceptualizing the ways the past is set into the work of memory and represented in the city spaces. In the same breadth, it resulted in largely spontaneous, even hectic application of the provisions, and remains the contentious issue for the public, experts and local authorities alike. On one hand, we see démontage, removal or dismantling/demolition of the objects that the experts tend to see as a part of cultural or historic heritage, but which so far are not listed or assigned as such. While on the other hand, it works towards complete ignorance from the part of local authorities if not setting the conflicts between local communities. The paper will look at certain cases and practices of 'de-communization' in Ukrainian cities and analyze its pro-s and contra-s.

Key words: *decommunization, deconstruction, memory in urban spaces, monument, historic monument/heritage, symbolic landscape.*

Светлана Шлипченко

ДЕСОМ JOB: НЕСКОЛЬКО ОБЩИХ СООБРАЖЕНИЙ ПРО СПЕЦИФИКУ ПРОЦЕССОВ ДЕКОММУНИЗАЦИИ В ПРОСТРАНСТВАХ ГОРОДА

События Майдана 2013-2014 гг. и последующие за этим политические изменения в стране придали новый, радикальный импульс процессам декоммунизации. Верховная Рада приняла ряд декоммунизационных законов, которые касались изменений в топонимике, демонтажа памятников, монументов и мемориалов тоталитарной эпохи и ее символики. Поэтому «символы» и «знаки» коммунистической эпохи должны были быть убраны из открытых публичных пространств городов, поселков и сел (площадей, улиц, парков и т.д.), также, как и из пространств публичного доступа (муниципальных и правительственных зданий, музеев, театров, учебных заведений, вокзалов, станций метро и т.д.). Эти законы оставляли определенные лакуны (скажем, применение коммунистической / советской символики в массовой потребительской культуре), не всегда четко формулировали и специфицировали способы и средства имплементации, а также и сферы компетенций ответственных лиц. Это вылилось в хаотические трактовки и применения этих законов, породило многочисленные конфликты и недоразумения, открыло путь к постоянным конфронтациям, когда болезненные вопросы из «прошлого» использовались для формирования политических оценок. Но наряду с тем, эти процессы побудили к пересмотру и ре-концептуализации способов привлечения «прошлого» для репрезентации памяти в пространствах города. Говорим и о большей части спонтанном, иногда даже хаотичном, применении некоторых положений «декоммунизационного законодательства», что вызвало волну общественного недовольства и дискуссий со стороны широкой публики, экспертов и представителей / представительниц локальной власти.

Ключевые слова: декоммунизация, деконструкция, память в урбанистическом пространстве, памятник, памятник истории/культуры, наследие, символический ландшафт.